

Pensament crític a l'escola

Mateu Cabot

Texto publicado en:

L'Arc. ICE de la UIB, núm. 4, págs. 5-9, Palma 1997. ISSN: 1136-8969.

El tema que voldria tractar, *Pensament crític a l'escola*, pareix un tema com a molt seriós, molt més si ho és per algú que prové i es dedica a la filosofia, de tal manera que pareix que ha de córrer per camins d'abstracció i complexitat enverinada, que, al final, ens deixin a tots tal com estàvem al principi, en tot cas un poc més cansats. Per evitar-ho en el que sigui possible voldria plantejar el tema des d'un caire una mica més lúdic, permetent-me certes llibertats formals, com a mínim.

Per tot això, he considerat si no seria el més adient emprar un mètode un tant especial i fer-ho des d'un tarannà menys acadèmic. El mètode el podríem anomenar de *l'exageració*. Com a tal no figura en cap tractat de metodologia de la ciència, entre d'altres coses perquè no es pot dir que sigui un mètode teòric, deductiu i exacte. En tot cas seria un mètode pràctic, i com a tal crec que tots el fem servir alguna vegada. Consisteix en agafar els elements que intervenen en el problema concret que tinguem davant i exagerar, tot el que es pugui, aquells elements que hi entren. Si, una vegada exagerat, deixen de tenir sentit alguns dels elements, aquests es rebutgen. En cas contrari han superat la prova i tenim més garanties de que pot funcionar una solució per aquest camí. És a dir, el que fem és ampliar, fer gros, per tal de veure més clar.

Pot ser que aquesta formulació sembli estranya. Podríem posar altres exemples de mètodes "pràctics": el de la decantació si es vol. En termes físics o químics vol dir separar dos líquids immiscibles o el sòlid dissolt en un líquid. Quan ho apliquem a un problema el que fem és no fer res. Simplement el deixem passar, el deixem reposar un parell de dies i després hi tornem. Com en les males dissolucions, al cap dels dies unes substàncies es

decanten i altres no. En el nostre cas, d'un problema embullós al cap d'uns dies algunes idees s'han decantat, s'han posat, han tocat terra, i altres han volat. Ja en tenim la solució.

Si aquest és el mètode que voldria emprar, el tarannà amb el qual el tracto es resumeix amb una paraula: ironia. El diccionari ens dona el significat corrent d'aquest terme: «*figura retòrica que consisteix a expressar una intenció amb un llenguatge de significat aparentment contrari, com a retret o burla*». La ironia tal com la coneixem actualment prové del tractament que se'n va fer d'ella en el Romanticisme alemany. Resumint molt podria dir que es tracta d'una actitud conscient de l'existència caòtica i que davant d'ella pren una actitud de distanciament, no per allunyar-se definitivament d'ella, sinó per poder-la capir en la perspectiva de la infinitud. L'expressió mallorquina «*de veres?*» respon bastant a aquesta actitud. És una posició irònica de distanciament del que es planteja com a problema o com a solució al problema.

Suposo que a hores d'ara el que vol el lector és que em deixi de mètodes i d'actituds i comenci a xerrar del tema, però és que ja fa estona que en parl del tema, des de que he començat. Com a mínim el que vull dir amb l'anterior és que estem en un àmbit en el qual el què i el com, és a dir, la forma i el contingut, van junts, i que, llevat de quan fem plantejaments analítics, no es poden donar separats, o no s'han de donar separats si no volem que se'ns mori pel camí l'objectiu. Exagerant exemples per dir el mateix en forma de pregunta: ¿té sentit o es pot obligar a algú a ser lliure? ¿es pot fomentar l'esperit d'iniciativa penant als tímids? ¿es pot fomentar la discussió lliure establint resultats finals? Com vos deia: estic exagerant; potser podríem contestar sí a alguna d'aquestes preguntes.

Però en tot cas, i molt més si contestam “no”, estem davant un altre problema: ¿es pot realment ‘ensenyar’ a ser crític, reflexiu, autònom, és a dir, a ser subjectes amb altes possibilitats d'adaptar-se racionalment al món? ¿o simplement es pot ‘mostrar’, ‘donar exemple’, però no ‘ensenyar’? Aquesta és la qüestió, ja que ens trobam en àmbits on separar forma i contingut no pareix que ens doni molt bon resultat. I si és així, ¿que vol dir això de ‘mostrar’? ¿com es fa?. Per ventura ara ja s'espera que contesti aquestes preguntes. Però no ho faré, no perquè no vulgui, sinó perquè no ho se. Puc dir com veig la diferència entre ‘mostrar’ i altres tipus d'ensenyar, i que és el que no s'ha de fer, però el demés crec que pertany a l'àmbit de la contingència humana i difícilment podem arribar a una resposta definitiva o quasi definitiva fora de les situacions en que es planteja.

Parlem doncs dels que ens ha quedat del tema del títol.

Com a punt de partida situo tres idees bàsiques en torn al marc educatiu en que es planteja l'ensenyament en aquests moments. Aquestes idees són:

- 1) la LOGSE adjudica al sistema d'ensenyament, i particularment a la filosofia, la responsabilitat de fomentar i garantir l'adquisició d'una *actitud reflexiva i crítica* per part dels alumnes. A més els principis i objectius de la LOGSE són clars: el que ens proposa no és únicament l'adquisició de coneixements, o aconseguir una determinada càrrega enciclopèdica, sinó

"consolidar una maduresa personal, social i moral que permeti d'actuar d'una forma responsable i autònoma, fomentar la capacitat d'anàlisi i valoració crítica de la realitat, participar de forma solidària en el desenvolupament i millora de l'entorn social, possibilitar el coneixement de les creences, les actituds i els valors de la nostra cultura, etc.".

2) l'adquisició d'aquesta Actitud Reflexiva i Crítica no és quelcom circumstancial en el procés educatiu, sinó que n'és substancial, essencial, fins al punt de que ens podem demanar si s'han assolit els objectius educatius si els alumnes no acaben amb aquesta actitud.

i a aquestes dues tesis, que es deriven directament de la lletra de la LOGSE, n'hi puc afegir una de conseqüències:

3) aquest objectiu és difícilment assolible si —com pareix deduir-se d'una lectura simplista de la llei— tan sols es planteja com a objectiu de l'assignatura de filosofia als darrers anys escolars i no com a tasca a realitzar des del primers anys, des de l'educació Infantil i la Primària, en tot el sistema educatiu.

Donaré per suposades aquestes tres tesis, és a dir, parlaré com si, almenys en principi, tots les compartissim. He dit 'en principi'. Si es així està clar que consider que l'adquisició d'un pensament reflexiu, crític, propi, és, no un dels objectius de l'ensenyament, sinó *l'objectiu* central que serveix de sosté, que estructura tots els altres, i que també consider que (a) en la lletra del nostre marc institucional està posat com a tal, no com un objectiu curricular "a aprendre", la qual cosa està bé, però que també (b) des del primer moment en que traduïm la lletra a pràctica ens fem enfora d'aquest objectiu.

Ara suposem que tenim clar que l'actitud reflexiva i crítica no es pot ensenyar, tal com ensenyem a sumar, ensenyem geografia o ensenyem la teoria de la substància en Aristòtil, sinó que es pot fomentar, impulsar, permetre, reforçar, mostrar, i no com a part del programa d'una assignatura concreta, sinó del fet de ser 'professors', és a dir, de professar una determinada creença sobre una activitat humana anomenada 'ensenyar'. Si fem aquesta suposició encara tenim una qüestió per plantejar-nos: ¿realment es pot fomentar (etc.) el pensament crític a l'escola? ¿realment tenim tanta potència ensinistradora? ¿o només ho creem i així al menys tenim un consol pel nostre objectiu i la nostra feina?

Dit d'una forma encara més exagerada: ¿es pot ensenyar a pensar o ja està tot fet? És a dir: ¿No funciona realment allò de "el qui val val i el qui no ja no té res a fer"? Està clar que no estem d'acord, del contrari no ens dedicariem a l'ensenyament o ni tan sols llegiríem un article com aquest. Però sempre queden dubtes; i no seria difícil trobar detalls en la pràctica docent que exemplifiquen que no sempre es creu en les potencialitats de l'ensenyament.

A hores d'ara ja hi haurà lectors que m'atribueixin certes tesis molt radicals. M'agradaria ajuda'ls resumint en ordre aquestes tesis que potser m'atribueixin. Creuen que jo pens i defens aquí que en l'educació hi ha dues parts: una que val la pena, tal com ser reflexiu, crític, autònom, i una altra que té una importància subalterna, tal com aprendre matemàtiques, geografia o literatura. És a dir, que diferencií radicalment entre actitud i contingut, i que la primera, la que val la pena, és sols actitud i la segona, la subalterna, sols continguts. A més, la primera, que creuen que jo pens que, en el fons, és la única important, no es pot 'ensenyar', que sobre ella graviten tots els condicionaments socials i culturals de tal manera que en el cas d'uns al·lots ells mateixos faran el procés i en altres al·lots no hi ha manera que es faci. Per tant, al cap i a la fi, realment nosaltres som una peça subsidiària en l'escola.

Als que creguin que estic defensant això els agrairia que esperessin fins el final. No és

això que he resumit, unes tesis en el fons bastant irracionalistes, però, fins i tot, podem suposar —com el pitjor dels casos i seguint amb el mètode de la exageració— que sí, que és vera, que no tenim capacitat o potestat per aconseguir a la nostra voluntat que els nostres alumnes aconseguixin aquella «*maduresa personal, social i moral que permeti d'actuar d'una forma responsable i autònoma, etc.*» que és l'objectiu que ens marca la LOGSE, i que aconseguir aquests objectius depenen d'una gran quantitat de factors dels quals nosaltres només en controlem una ínfima part. I aleshores què? Hem de plegar si volem ser coherents amb el que pensem? Fins i tot en aquest darrer cas trobem que la darrera no és una solució adient, les conseqüències absurdes que se'n deriven ens mostren que falla la pressuposició de la qual partim, és a dir, que ens ha passat per alt alguna cosa que fa canviar el resultat final.

Per això tornem enrera. Quan parlem de “pensament crític” com a etiqueta que resumeix tot allò de “actitud reflexiva i crítica, personalitat madura i autònoma, etc.”. ¿que volem dir? Entre moltes altres coses el que volem dir és que som lliures respecte de les coses i de les circumstàncies en que vivim, que hem aconseguit distància respecte d'elles. Lliures no vol dir independents. Jo no som independent del meu àmbit social, cultural, lingüístic, històric, etc., si ho fos seria un desarrelat, però puc ser lliure respecte d'ell, puc arribar a un grau de maduresa, autonomia, etc. tal que aquestes circumstàncies no em determinin total i immediatament, que la tradició cultural en la que visc no em bloquegi les meves pautes de comportament, que el meu ambient social no em determini fins i tot la meua manera de pensar, etc. Podríem prendre «ser crític» en aquest sentit. Mantenir una distància reflexiva vers el sentit comú, vers el que està determinat. No estar determinat en cap sentit per una pauta ja prefixada, sinó tenir sempre —o quasi sempre— la potestat d'agafar distància.

Perquè hauríem de mantenir un pensar crític? Perquè és la forma més humana de viure, de ser humà, d'emprar la nostra capacitat cultural, simbòlica, capacitat que ens col·loca per sobre fins i tot de la nostra constitució natural, com a animals que, malgrat tot, seguim essent. Som animals però gràcies al pensar no sols som animals, sinó més que animals.

Perquè s'ha d'exigir el pensar crític? O, si voleu una formulació menys forta: perquè l'hem de fomentar? ¿Simplement perquè ens dona la gana, perquè ho diu la llei, o perquè nosaltres som els professors i ells els alumnes? Per la gana o la llei no, pel darrer potser sí. Si nosaltres estem en l'aula és per alguna cosa (i no fonamentalment perquè haguem aprovat unes oposicions), més bé perquè hem fet un camí que ens col·loca en un altra pla que no és el dels nostres alumnes. Considerem que el ser lliures val en sí mateix, i que el tenir uns coneixements, unes actituds i uns procediments d'acció que no són purament els animals (opacs a qualsevol reflexió) és la condició per afermar aquesta llibertat.

A partir d'aquí podem reprendre les preguntes del principi i provar de mirar més lluny. El ser crític no és una cosa de ja tot i ara mateix. Per això consider fundada quasi sempre però no transcendent o pertinents pel tema que ens ocupa la queixa de dir: la llei en el seu esperit ho diu, però en la pràctica és molt diferent. És clar que hem de protestar i lluitar per canviar tot allò que és un entrebanc per aconseguir els objectius, però això forma part de la mateixa feina i no és una contradicció d'ella o la senyal de la seva impossibilitat. Del contrari estaríem en el paradís, el lloc sense discòrdia, i sobre la terra els únics llocs sense discòrdia són els cementiris, i no tots.

El ser crític no és ja tot i ara mateix sinó que és una utopia. Sabeu que la paraula “utopia” vol dir originàriament “cap lloc, sense lloc, que no hi és”. Si sols fos així seria una utopia un home amb quatre braços o un cotxe que no consumeix energia. Això no són utopies

sinó quimeres. Una utopia és, segons el diccionari, un ideal irrealitzable. I un ideal és “*allò que no té existència sinó en la imaginació i que respon a la idea que hom concep del perfecte*”, és a dir, és una aspiració.

En aquest sentit la utopia és un motor que ens empeny en una determinada direcció, en la direcció d'acostar-nos més al que considerem perfecte. És irrealitzable, dèiem, però és que la perfecció és irrealitzable per definició, el que sí és realitzable és el camí cap a la perfecció, cap allò que considerem millor, més bo, més acostat a la perfecció.

El ser crític com a utopia voldria dir així que és allò que sempre hem d'aconseguir, que ens empeny, o estira, a fer i actuar en una direcció, i no en una altra. Ens podem queixar: “!no ho aconseguirem mai totalment!”. Potser, o segur, però: ¿diu això alguna cosa en contra d'aquesta utopia? Si fos així seria com dir: visc però com que se que he de morir, no val la pena viure. A això podríem respondre: precisament per això val la pena viure, no ho valdria si fos a l'inrevés, no tendria sentit si no salpiquéssim com acaba la pel·lícula.

En tot cas dona sentit al que fem. És acostar-se a l'ideal posant en pràctica el mateix ideal. I aquí no hi ha diferències entre medis i fins. Uns van junts amb els altres. És com el nedar: ¿que es fa primer: s'aprèn a nedar o s'afica un a l'aigua? Totes dues coses alhora, del contrari no es fa ni una ni l'altra.

Abans d'acabar voldria afegir una conseqüència i una idea sobre la ironia, que l'havíem deixada de banda.

Conseqüència: la filosofia és, realment i al marge d'imatges deformades, exercici continuat del pensar crític. D'acord amb això, i la història dels darrers vint-i-vuit segles ho mostra, la filosofia no serveix per a res, si la comparem amb qualsevol tècnica o ciència, millor dit no produeix res consumible. Per tant, per alguns aquesta seria la demostració de que el pensar crític no serveix per res i és totalment prescindible. La qüestió és que tal vegada ja no necessitem res més que sigui consumible. Fins i tot en sentit estrictament econòmic i material podríem defensar l'anterior, i dir que els problemes d'accés a bens materials per a una vida digna que tenen una bona part dels habitants del planeta no són problemes de producció sinó de mala distribució. Així, i fins i tot en aquest cas extrem, el retret de que no serveix per res pràctic, material, ja no seria un retret defensable.

Si hem de defensar una activitat inútil des del punt de vista productiu aleshores podem recordar que la dependència exclusiva de la materialitat, de la naturalesa animal, va acabar amb els primers que parlaren, o pintaren un dibuix dintre de la cova o s'acariciaren mirant-se als ulls sense dir res. I des de aleshores, malgrat a vegades ens costi creure-ho a la vista d'alguns episodis històrics, hem estat alguna cosa més que uns bocins de carn, pell i ossos, més que pura materialitat animal.

Des d'aquell moment, des de que som persones, l'adaptabilitat racional mitjançant el pensament és un valor (fins i tot productiu, no hi ha que negar-ho), i el pensar és així una eina per a l'adaptabilitat. Aleshores així ja tenim una resposta al perquè serveix pensar críticament.

Idea: la ironia és distanciament per captar millor el conjunt i no tan sols els detalls; la utopia no es troba en el futur, sinó en captar els detalls del present com a part d'un conjunt que el supera; el pensament crític no es justifica amb el fet d'aconseguir que tothom ho sigui, sinó en viure lliurement d'acord amb l'únic criteri que dona sentit: la nostra raó (racionalitat) en l'exercici lliure de la seva llibertat (és a dir: poder escapar de

les seves determinacions).

El punt final m'agradaria que el posés un fragment d'un pensador alemany, Friedrich Nietzsche, fragment que crec que mostra clarament una perspectiva que permet una distància irònica de les coses i així permet posar en el seu lloc el que som i el que fem, cada dia, sobre aquesta terra.

Diu així:

«En algun apartat racó de l'univers, escampat en innumbrables sistemes solars centellejants, hi va haver una vegada un astre en el que animals astuts inventaren el conèixer. Fou el minut més superb i mentider de la 'història universal': però, al cap i a la fi sols un minut. Després de respirar la naturalesa un parell de vegades, l'astre s'entumí i els animals astuts hagueren de perir. — Algú podria inventar una faula com aquesta i, malgrat tot, no hauria il·lustrat suficientment quan lamentable, quan ombriu i caduc, quan inútil i arbitrari és l'aspecte que té l'intel·lecte humà dintre de la naturalesa; hi va haver eternitats en les que no existí; quan de nou s'hagi acabat, no haurà succeït res. Ja que no hi ha per aquest intel·lecte cap missió ulterior que el condueixi més enllà de la vida humana»

És a dir: més enllà del que som, i per això té sentit i val la pena exercir el fet de ser humà, pensar críticament.